

האשה בעלילת דם באגדות של יהודי פולין – סיפורה של אדיל בת משה קיקיניש מדרוהוביץ'

בסיפורת העממית היהודית, סיפורי עלילות דם הם תגובה לפולקלור נוצרי ולתוצאותיו, היינו, לאגדה¹ הנוצרית המספרת על רצח פולחני שמבצעים היהודים בהורגם ילד נוצרי, והשימוש שעושים היהודים בדם לצורכי פולחן הפסח, שבעקבותיה עונו ונטבחו בודדים ולעיתים גם קהילות. המקור הכתוב הראשון של עלילת דם הוא משנת 1144, מן העיר נוריץ' שבאנגליה.

אלן דנדס, באסופת המאמרים שערך בנושא זה, מכנה פולקלור נוצרי זה: "האגדה היותר ביזרית ומסוכנת שנוצרה על-ידי הדמיון האנושי" (Dundes 1991, VII). בניגוד לחוקרים הנמנעים ליחס שיפוט ערכי למושג מחקריהם, נוקט דנדס עמדה ברורה, וטוען שקיים פולקלור של רוע, ושאגדת עלילת הדם הנוצרית, היא דוגמה מובהקת לכך. דנדס מצביע על התוצאות הרות האסון של עלילות הדם, ועל כך שפולקלור המזוהה בדרך כלל עם הנאה ואסתטיקה יכול אכן להיות הרה אסון (Bar-Itzhak 1993).

מחקרים רבים נכתבו על מקורה של עלילת הדם, וכיוון שהדבר חורג מנושא המאמר, אציין בקצרה רק אחדים מהם. אלן דנדס רואה בעלילת הדם של הנוצרים השלכה שהיא תוצאה של אכילת לחם הקודש, המסמל את גופו של ישו, ושתיית יין הקודש, המסמל את דמו בנצרות. רגשות האשם שפולחן זה מעורר בקרב המאמינים, האוכלים באופן סמלי את בשרו של בן האלוהים ושותים את דמו, הוא המניע להשלכה על הפולחן של היהודים (Dundes 1991, 336-376).

מגדלנה שולץ מקשרת את עלילות הדם להזנחת ילדים בחברה הנוצרית בימי הביניים, שהובילה למותם. האשמת היהודים במות ילדים לצורכי הפסח, שימשה דרך להתמודד עם רגשות האשם שנבעו מן ההתנהגות כלפי הילדים בקהילות נוצריות (Shultz 1991, 273-303).

גרד מנטגו רואה את מקור עלילות הדם בפרשנות שגויה של מנהגי פורים אצל היהודים, היינו, תליית המן ושרפתו, שעוררו אסוציאציות של קרבן אדם (מנטגן, 1994, 213-267).

1 אני משתמשת כאן במונח 'אגדה' כתרגום המונח הלועזי 'Legend', כמקובל בחקר הסוגות של הספרות העממית, כסיפור המתרחש בזמן היסטורי, וזוכה לאמון של החברה המספרת (Georges 1971, 1-13; Dundes 1971, 21-36).

אורה לימור רואה בעלילות הדם אישור של דפוס יסוד נוצרי באמצעות הפולחן היהודי. הדפוס של צליבה־קרבת־גאולה. בסיפורי עלילת הדם קיימת חזרה על הריגת הנוצרי על־ידי היהודים, והנוצרי הופך לקרבן הגואל (לימור 1993). עמוס פונקנשטיין מייחס לעלילות דם תפקיד בשירות מטרותיה של הכנסייה הנוצרית. הדמוניזציה של היהודים תוך ניצול הפחד מפני ה"אחר", פתרה את הפרדוקס שנבע מאי־יכולתה של הכנסייה להביא את היהודים להמיר את דתם (פונקנשטיין 1982, 4-15).

כאמור, סיפור העם היהודי על עלילת דם הוא תגובה לאגדות הנוצריות ולמה שבא בעקבותיהן. הדגם הידוע ביותר בסיפורת העממית היהודית הוא הדגם של תשועה והצלה של יחיד או קהילה, שהצוררים מעלילים עליהם.²

האויקוטיפ היהודי של ארכיון הסיפור העממי (אסע"י) א"ת* 730 שנושאו: "הצלת קהילה יהודית" מונה את האפשרויות הבאות:

- א"ת 730 ד' – החייאת הילד הנרצח גוררת חשיפת האמת.
- א"ת 730 ה' – "לא ינום ולא יישן שומר ישראל", שנתו של השליט נודדת, והוא רואה באישון לילה את המעלילים המנסים להפליל את היהודים על־ידי רצח או הוצאת גופת מת. הוא מפר את עלילתם.

- א"ת 730 ו' – ילד נוצרי, אשר העלילו שהיהודים רצחוהו, נמצא חי ושלם.
- א"ת 730 ז' – היהודים המוזהרים בעוד מועד (לרוב באמצעות חלום) מסלקים את בקבוק הדם ששתלו המעלילים בארון הקודש, וכך ניצלים מן העלילה.

רוב האגדות היהודיות על עלילת דם הן אגדות קודש. מיעוטן אגדות ריאליסטיות ולעיתים קיים ז'אנר מעורב עם הנובלה העממית.

באגדות הקודש, שאליהן משתייכים, כאמור, רוב הסיפורים, הקהילה ניצלת הודות להתערבות אלוהית, שהיא על־פירוב שליחתו של אליהו הנביא, דמות המציל והפודה בעת צרה ואסון באגדה היהודית, הנקשר הן לחג הפסח והן לתשועה האולטימטיבית של עם ישראל עם בוא המשיח. כל האגדות הללו, המסתיימות בסוף טוב של הצלת היחיד ו/או הקהילה ובהענשת הצוררים, הן ביטוי לחרדה שהולידו עלילות הדם ולתקווה לעזרת האל, שיושיע את עמו מתוצאותיה המאיימות בזמן היהודי הטוען של חג הפסח.

אולם בצידין של אגדות מסוג זה קיימות אגדות היסטוריות המסתיימות במותו של גיבור הסיפור. באגדות אלה הגיבור הוא בדרך כלל מנהיג הקהילה, רב נשוא פנים או תלמיד חכם, והוא מושא לעלילת הדם. מותו מתקשר להצלת הקהילה כולה מאבדון ולקידוש השם גם יחד, כיוון שלעיתים ניתנת לגיבור האפשרות להינצל ממוות נורא על־ידי המרת דת. לסוג כזה בסיפורת העממית של יהודי פולין שייכות, למשל, האגדות על האחים רייצס או על הרב אריה לייב מפוזנא. הסוף הטוב באגדות אלה נקשר גם הוא הן להינצלותה של הקהילה כולה, והן להוכחה שהגיבור הוא דמות מופת, מעצם מותו על קידוש השם.

כאמור, הגיבור באגדות אלה הוא גבר נשוא פנים, אך בסיפורת העממית של

2 בנושא זה השוו: נוי תשכ"ז 32-51.

יהודי פולין מצויות מספר אגדות מסוג זה שבמרכזן עומדת אשה, ואלו הן האגדות על אדיל בת משה קיקניש מדרוהוביץ', שבהן אדון להלן.
לאגדה על אדיל קיקניש מדרוהוביץ' מספר נוסחים בעברית וביידיש. בעברית התפרסמה האגדה לראשונה ב"מצבת קודש" לר' גבריאל סוחיסטוב (1860, מו); ב"אנשי שם" לשלמה בובר מלבוב (1895, 19) וב"ספר הדמעות" לשמעון ברנפלד (1923, ריא-רלג).³ שני הנוסחים האחרונים עוקבים אחרי הנוסח של בעל "מצבת קודש", להוציא ההשגה של שלמה בובר שהמעשה אירע בשנת תע"ח (1710) ולא בשנת ת"ע, כפי שקובע סוחיסטוב. בובר סומך עצמו על מחברתו של מהר"ם פינגער "מצבות רבנים" צד 105, ועל כך שיום ו' כ"ז באלול (התאריך הרשום על המצבה) לא יכול היה לחול בשנת ת"ע, שבו כ"ז באלול חל ביום ב'.
וזו לשון הסיפור אצל סוחיסטוב:

הקדושה מרת אדיל (בת ה"ר משה קיקניש) היה משכנה בעיר דרוהוביטש ונתפסה יחד עם כל הקהל הקדוש בעלילת דם. כי טמנה שפחתה הנכרית לביל פסח ילד נוצרי מת בביתה ואמרה, כי שחטה אותו במצוות גברתה לצרך העדה. וכראות הצדקנית הזאת צרת הרבים הקריבה נפשה לטבח ואמרה, כי מלבה יצאה הפקודה הזאת וכל העם נקי מעוון. ואחרי אשר יצא משפט מוות עליה נחמה השפחה על רעתה ונתנה הודאה גמורה לפני השופטים, כי שקר ענתה. אולם השופטים מאנו לבטל גזר דינם. אך הכמרים אמרו להחיותה אם תמיר את דתה והרבו לפתותה ככה. והאשה יפת תאר מאד וצעירה לימים, ובעלה גדול בהון ועשיר, ומשפחתה רמה בישראל. ותמאן בצדקתה לשוב מאחורי ה' ומתה בשמחת נפש על קדוש שמו הגדול. (סוחיסטוב 186 חלק ב' ס' מ"ו)

סוחיסטוב מביא את הכתובת על מצבתה:

ביום ו' עש"ק כ"ז אלול תע"ח לפ"ק נדונה האשה הקדושה והטהורה והגבורה מרת אדיל בת הראש והמנהיג מוהר"ר משה קיקניש שם הגדול קדשה ומסרה נפשה בעד כל ישראל. ה' ינקום את דמה ובזכות זה תנצב"ה. (שם)

ביידיש מצויים שני נוסחים. האחד בספרו של גרשום באדער (1927, 212-215), והאחר בספרו של פינקלשטיין (1947, 230-231).
קיים דמיון רב בין הנוסחים ואביא להלן נוסח אחד:

שטאַרק פֿאַרערט האָט מען אויך ביים לעבן און אויך נאָכן טויט די קדושה אַדיל קיקניש, וועלכע האָט אין אָנהויב אַכצנטן יאָר־הונדערט געוווינט אין דראָהאָביטש. זי איז געווען אַ טאַכטער פֿון לעמבערגער

3 וראו גם בילקוט "הענות והגבורה" (סנה 1979, 144-145).

גבירישן סוחר משה קיקניש. אויך זי איז געווען באַרימט ווי אַ רייצנדיקע שיינקייט. איר מאַן איז געווען אַ יושב אודהל, ער האָט יום ולילה געלערנט תורה און זי האָט מיט גרויס בריהשקייט געפֿירט די זאַלץ־מסחרים, וואָס זי האָט איבערגענומען פֿון איר רייכן שווער. מיט איר שיינקייט, קלוגשאַפֿט, וואַרעמער שטים און קלאַרער אויסשפראַך האָט זי ממש געכישוּפֿט אַלע שררות און גלחים. אין זייער מאַכטלאַזער קנאה האָבן די גלחים געזוכט וועגן ווי אַזוי אומצוברענגען די שיינע אַדיל און צוזאַמען מיט איר די גאַנצע ייִדישע באַפֿעלקערונג. דערציילט זיך, אַז זיי איז געלונגען איבערצוריידין אַדילס קריסטלעכע דינסט, אַז זי זאָל דערהרגענען איר אייגן קינד און וואַרפֿן די גאַנצע שולד אויף אַדיל, וועלכע האָט עס געטאָן, פֿדי צו האָבן קריסטלעך בלוט פֿאַר מצות אויף פסח. מ'האָט אַדיל אַרעסטירט און געפֿיניקט אין תּפֿיסה, אַז זי זאָל אויסגעבן אירע מיטהעלפֿער. זי האָט די גאַנצע שולד גענומען אויף זיך אַליין און געזאָגט, אַז זי האָט עס געטאָן אַן עמיצנס מיטהילף. מ'האָט זי אין לעמבערג פֿאַר־משפט צום טויט. דאָס האָט געזאָלט זיין אַ מיתה משונה. לויטן אורטייל האָט מען געדאַרפֿט אירע האָר צובינדן צום עק פֿון אַ ווילד פֿערד און עס מיט בייטשן טרייבן איבערן שטיינערנעם ברוק און נאָכדעם ערשט זי פֿאַרברענען. דערהערנדיק אַט דעם אורטייל האָט די קריסטלעכע דינסט חרטה באַקומען און אויסגעזאָגט דעם סוד ווער עס האָט זי אָנגערעדט צו דערהרגענען איר אייגן קינד. מ'האָט זי אָבער באַלד גענומען אין תּפֿיסה און דאָרט דערוואַרן. מ'האָט אַדילן צוגעזאָגט שענקען ס'לעבן בתנאי, אַז זי וועט זיך שמדן. זי האָט זיך אָבער אַנטשלאָסן אָפּגעזאָגט פֿון שמד.

די עקזוקציע איבער אַדילן איז מיט גרויס פֿייערלעכקייט אַדורכגעפֿירט געוואָרן אויפֿן לעמבערגער מאַרק־פּלאַץ, וועלכער איז געווען איבערגעפֿולט מיט צענדליקער טויזנטער נייגעריקע קריסטן. אַפֿילו די דעכער און פֿענצטער זענען געווען אָנגעשטאַפט מיט מענטשן. אויף אַ טריעבונע זענען געזעסן די ריכטער אין סאַמעטענע טאָגעס. אין דער זייט איז געשטאַנען אַדיל אַ געבונדענע. דער לעמבערגער ערצבישאָף האָט זי געפֿרעגט, וואָס איז איר לעצטער באַגער פֿאַרן טויט? – זי האָט געענטפֿערט, אַז מ'זאָל איר לויז מאַכן די הענט און אויך געבן עטלעכע שפּילקעס. זי האָט פֿעסט צוגעשפּילעט דעם זויס פֿון איר קלייד, אַריינשטעכנדיק די שפּילקעס טיף אין איר לייב פֿון די פֿיס. איצט איז זי זיכער, אַז בעת ס'ווילדע פֿערד וועט זי שלעפּן איבערן מאַרק, וועט איר לייב, חלילה, נישט אַנטבלייזט ווערן...

אויף דער מצבֿה איז אויסגעקריצט, אַז זי איז אומגעקומען ביום ו' עש"ק כ"ז אלול תע"ח. זי ווערט באַצייכנט ווי "האשה הקדושה והטהורה – שם הגדול קדשה ומסרה נפשה בעד כלל ישראל. ה' ינקום את דמה". (פינקלשטיין 1947, 230–231)

דיברו רבות הן בחייה והן במותה על הקדושה אדיל קיקיניש, אשר התגוררה בראשית המאה השמונה עשרה בדרוהוביץ'. היא הייתה בתו של הגביר מלמברג, הסוחר משה קיקיניש. היא גם הייתה מפורסמת ביופיה יוצא הדופן. בעלה היה יושב אוהל, תלמיד חכם, הוא למד תורה יומם ולילה, והיא ניהלה בכשרון רב את מסחר המלח, אותו קיבלה מחמיה העשיר.

ביופיה, בחוכמתה, בקולה החם ובכשרון הדיבור שלה היא ממש כישפה את כל בעלי השררה והכמרים. בקנאתם הגדולה חיפשו הכמרים באיזה אופן להרוס את אדיל היפהפיה ועמה יחד את כל הקהילה היהודית. מסופר, שהם הצליחו לשכנע את המשרתת הנוצריה של אדיל, שהיא תהרוג את בנה שלה, ותטיל את כל האשמה על אדיל, כאילו עשתה זאת כדי שיהיה לה דם נוצרי למצות של פסח.

את אדיל אסרו וכלאו בבית הסוהר, כדי שהיא תסגיר את משתפי הפעולה שלה. היא נטלה את כל האשמה על עצמה ואמרה שהיא עשתה זאת ללא עזרה מאיש. שפטו אותה בלמברג וגזרו דינה למות. זו צריכה הייתה להיות מיתה משונה. בהתאם לגזר הדין צריכים היו לקשור את שערותיה לזנבו של סוס פרא ולהריץ את הסוס במכות פרגול בדרך מרוצפת אבנים. רק אחר כך היו אמורים לשרפה. כאשר המשרתת הנוצריה שמעה את גזר הדין היא התחרטה על מעשיה וגילתה את הסוד ביחס למי ששיכנע אותה להרוג את בנה שלה. אך מיד אסרו אותה וחנקו אותה. לאדיל הובטח שיחוסו על חייה בתנאי שתמיר את דתה. ואולם היא דחתה בתוקף את המרת הדת.

ההוצאה להורג של אדיל בוצעה בהתלהבות רבה בכיכר השוק של למברג, שהייתה מלאה בעשרות אלפי נוצרים. אפילו הגגות והחלונות היו מלאים באנשים. על הבמה ישבו השופטים בבגדי קטיפה. בצד עמדה אדיל קשורה. הארכיבישוף של למברג שאל אותה מהי בקשתה האחרונה לפני מותה. היא השיבה שישחררו את ידיה ויתנו לה כמה סיכות. היא חיזקה בסיכות את אימרת שמלתה ותקעה אותן עמוק בבשר רגליה. כעת הייתה בטוחה כי בעת שטוס הפרא יגרור אותה בכיכר השוק לא יתגלה חלילה בשרה... על המצבה נחקק שהיא מתה ביום ו' עש"ק כ"ז אלול תע"ח. והיא תוארה כ'האשה הקדושה והטהורה שם הגדול קדשה ומסרה נפשה בעד כלל ישראל. ה' ינקום דמה'. (פינקלשטיין 1947, 230-231)

לעומת הנוסחים בעברית המתאפיינים בתמציתיות, בנוסחים בידיש ניכרת רחבות אפית, והם מתאפיינים בפואטיקה של הסיפור העממי שבעל-פה. המשותף לכל הנוסחים הוא איפיון הגיבורה כדמות מורמת מעם, המצטיינת

בעושר, כבוד ויופי מופלגים.⁴ בנוסחים ביידיש, בשונה מן הנוסחים בעברית, תכונות אלה נתפסות במובהק כסיבה וכמניע לעלילת הדם. מבחינה זו, ניתן לזהות כאן מסר מובלע, המופיע גם באגדות עם אחרות של יהודי פולין, על נשים שהיה להן מגע עם לא יהודים בזכות מעמדן, כגון האגדות על שושנה זהובה (די גילדענע רויזע)⁵ ועל מירל'ה מברעהילוב⁶ שחשיפתה של אשה יהודיה למגע מסוג זה מסוכן במהותו, ועדיף להימנע ממנו. הלגיטימציה הניתנת לכך היא – האפשרות להציל קהילה שלמה או את בית־הכנסת היהודי.

בלבן מזכיר את האגדה על אדיל קיקיניש בהקשר לדיונו המפורט באגדה על שושנה זהובה שהצילה בית־כנסת בעירה (Balaban 1906, 178-186). הוא מביא שלושה נוסחים של האגדה על שושנה זהובה, וקושר בינם לבין האגדה על אדיל קיקיניש באומרו, שניתן אולי לטעון שמותה האכזרי של שושנה זהובה הושפע מסיפור מותה של אדיל. בסופו של דבר הוא דוחה אפשרות זו, ורואה במותה של שושנה זהובה דגם אופייני למותם של גיבורים. מדיונו ניתן להסיק שבלבן לא הכיר את האגדה על מירל'ה מברעהילוב, הוזה לזו על שושנה זהובה הן בתבנית והן בתימאטיקה.

בלבן מביא את טיעונו התמוה של לטריס (שם, 185) שאדיל הייתה כביכול המאהבת של מלך פולין, יאן ה־III סוביסקי.⁷ בלבן דוחה זאת מכול וכול, ומייחס זאת לבלבול שעשה לטריס בין האגדה על אסתר'קה וקזימיר הגדול מלך פולין. בנוסחים השונים של האגדה אין כל זכר לעניין זה, ואכן מופרך לשער שאגדת עם המספרת על גיבורה נערצת שמתה על קידוש השם תייחס לה קשרים אינטימיים עם מלך פולין.

אם לחזור לענייננו, הגיבורות בסיפורים אלו הן נשים בוגרות ונשואות, שלא כמו אגדות אחרות שעלילתן מתרחשת בימות הרעה, שבהן נחשפות נערות צעירות לעימות עם לא יהודים, רוצחים ואנסים. המפורסמות מבין אגדות על בתולות יהודיות בימות הרעה הן אלו שפורסמו ב"יוון המצולה", הכרוניקה על גזרות ת"ח ות"ט לנתן נטע האנובר (האנובר תשכ"ח, 38) ובספר "לקורות הגזרות לישראל" ל"ח גורלאנד, וביניהן האגדות על "הקוזק והעלמה", "החתן והכלה", "השר והעלמה" (גורלאנד תשל"ב, 33-36). אגדה מסוג זה מצויה גם בארכיון הסיפור העממי בישראל בשם "הקוזק והעלמה" (אסע"י 1935).⁸

הנוסחים ביידיש על אדיל קיקיניש מתאפיינים בקונטרסט ובדרמטיזציה האופייניים לאגדת עם. בנוסחים העבריים השפחה הורגת ילד, בנוסחים ביידיש

4 מעניין שאדיל נושאת את שם אביה ולא את שם בעלה. בלבן בהתייחסות הקצרה שלו לאגדה, אינו מתעכב על עניין זה (Balaban 1906, 178-186).

5 על שושנה זהובה ראו Balaban 1906, 178-186. בלבן מביא כאן שלושה נוסחים של האגדה. כן ראו באדער 1927, 119-122; כהנא 1992, 79; פינקלשטיין 1947, 229; סדן תש"ן, 122-143.

6 דיון מפורט באגדה זו בהקשר לסיפורים על בתי־כנסת ראו בריצחק 1996, 186-194.

7 על יאן ה־III סוביסקי באגדת העם של יהודי פולין ראו בריצחק 2003, 9-24.

8 עיון באגדה זו ראו בריצחק 2008, 59-65; וראו גם נוי 1960, 2-8.

היא הורגת את בנה שלה. בכל הנוסחים השפחה נחמת על מעשיה, אך אם בנוסחים בעברית השופטים ממאנים לשוב בהם מגזר הדין, בנוסחים ביידיש גם אוסרים אותה וחונקים אותה.

בכל הנוסחים אדיל לוקחת על עצמה את כל האשמה, כדי להציל את הקהילה כולה. בנוסח של באדער (באדער 1927, 212-215), היא נוקטת אף מידה של עורמה ותושיה, כשהיא טוענת, שאם מאמינים להודאה באשמה שמטרה, חובה להאמין גם לדבריה על העדר משתפי פעולה.

עלילת הדם נכרכת בכל הנוסחים בהמרת דת ובמוות על קידוש השם. קיים כאן דמיון לסיפורים על אודות הנערות הבתולות בימות הרעה, הבוחרות במוות. בסיפורים אלה קיים עימות על רקע מיני בין הנערה לגוי החושק בה, ואף נכון לשאתה לאשה, והמוות של הגיבורה, שלעיתים מערימה על הגוי וגורמת לו להורגה, ולעיתים שולחת יד בנפשה, מתפרש גם הוא כמוות על קידוש השם. בנוסחים ביידיש נמסרים פרטים על מותה של אדיל, הנעדרים מן הנוסחים התמציתיים בעברית. מדובר במיתה משונה הנגזרת עליה – קשירת שיערה לזנבו של סוס פרא, שיגרור אותה בכיכר המרוצפת אבנים, כשכל העם, השופטים, הכמרים והנכבדים צופים במחזה, ואחר־כך שרפת גופתה.

מיתות משונות בעקבות עלילות דם מופיעות גם ביחס למותם של גברים, ועל מותו של הרב יהושע רייצס, שהומת עם אחיו הרב חיים רייצס, גם הם מלמברג (לבוב) מקום שם מומתת גיבורת סיפורנו, נאמר במפורש שהוא נדון להיקשר בזנבי סוסים. אולם, כאשר מוות כזה פוקד אשה, הדבר מעורר אסוציאציה לחורבן הבית, ולאסון הפוקד נשים ממעמד רם בעת כזאת. מהדהד כאן הסיפור על מרים (מרתא) בת בייתוס, הנזכר בתלמוד הירושלמי (כתובות לח ב' פרק ה הלכה יא), בתלמוד הבבלי (כתובות סז ע"א) ובאיכה רבתי א' נ', ששם מעיד עליה ר' אלעזר בר' צדוק: "אראה בנחמה אם לא ראיתיה שקשרו שערותיה בזנבי סוסיהם של ערביים והיו מריצין לה מירושלים ועד לוד וקראתי עליה הפסוק הזה (דברים יח) 'הרכה בך והענוגה' וכו'".⁹

האסוציאציה לסיפורה של מרים בת בייתוס מעבירה את מלוא האימה שחשה החברה המספרת בימים של עלילות דם, אימה שנקשרה לאסון הגדול מכול – חורבן בית המקדש.

בקשתה של אדיל לפני מותה לקבל סיכות, נעיצתן ברגליה עם אימרת שמלתה, כדי שלא יתגלה בשרה כשתהיה נגררת בכיכר השוק, מופיע בשני הנוסחים ביידיש. הסיפור על אדיל קיקיניש מכונן גיבורת תרבות מן הסוג שקיים באגדות עם של יהודי פולין רק בימות הרעה, ואדון על כך להלן. פעולתה של אדיל המבקשת להציל קהילה שלמה ומסרבת להמיר את דתה, מעמידה אותה בספירה הציבורית באופן העומד בסתירה לערכים יהודיים מקודשים, על פיהם "כבודה בת מלך פנימה". כאן מדובר על צפייה של המון באשה יהודיה שתהיה נגררת בפרהסייה תוך חשיפת שיערה וגופה. בקשתה האחרונה של אדיל ונעיצת הסיכות

9 דיון בסיפור זה ראו חזן-רוקם 1996, 133-134.

ברגליה עם אימרת שמלתה, כדי שלא יתגלה בשרה, מאפיינים את מי שתהפוך לגיבורת תרבות מקודשת, שמתה על קידוש השם, כמי ששמרה גם במועד הנורא מכול, על הערכים ועל נורמות ההתנהגות המקודשים ליהדות. כידוע, מוטיב זה מופיע בסיפורו של י"ל פרץ "שלוש מתנות", שבו הסיכה המרוחה בדם היא המתנה השנייה שאותה מביאה הנשמה המשוטטת¹⁰ (פרץ תשכ"א, כרך א, כו-לו).

האגדה על אדיל קיקיניש הנתפסת בעלילת דם היא מסוג אגדות עם של יהודי פולין שאותן אני כוללת תחת הכותרת – אגדות נשים בימות הרעה. כפי שציינתי לעיל נכללות כאן גם אגדות על נערות בתולות בתקופה של גזרות, ואגדות על נשים נשואות ובוגרות בעיקר בכל הקשור להצלת בתי-כנסת. בכל האגדות הללו הפוגרומים, הגזרות והעלילות מפגישים את מי שלא היו צריכים להיפגש בימים כתיקונם. הנערות והנשים בסיפורים אלו עומדות בזמנים של אימה מול רוצחים, אנסים, מעלילים ותליינים, אך הן אינן נחשפות כחסרות אונים. ההיפך מזה הוא הנכון – כל אחת מהן בדרכה, נוטלת את גורלה בידיה. הצבעתי בעבר על קיומם של מספר דגמים מרכזיים באגדות אלה (ברי-יצחק 1996, 193-194):

1) הגיבורה מוותרת על תומתה, אך היא עושה זאת למען עמה. במקרה זה אין היא מאופיינת כדמות שלילית, למרות התנהגותה הלא נורמטיבית. באגדות העם של יהודי פולין כזו היא אסתר/קה אהובתו של קזימיר הגדול, מלך פולין. דמותה מתייחסת אל דמויות ארכיטיפיות בספרות היהודית הקדומה, שהבולטת בהן היא אסתר המלכה.

2) הגיבורה נלחמת בצורך והורגת אותו.¹¹ גם במקרה זה מתייחסת הגיבורה לדמויות ארכיטיפיות שהבולטת בהן היא יהודית.

3) הגיבורה בוחרת למות כדי לא לוותר על תומתה. באגדות אלה משתמשות הנשים בנשקו של החלש מימים ימימה – העורמה. לעיתים בעזרת עורמתה האשה גורמת לצורך להורגה, לעיתים היא מצליחה לשלוח יד בנפשה, לאחר שהצליחה להשיג בעורמה את החשוב ביותר לקהילה, ולעיתים היא מתפללת לאלוהים והוא נוטל את נשמתה.¹²

האגדה על אדיל בת משה קיקיניש מדרוהוביץ' שעניינה עלילת דם, מוסיפה דגם נוסף לאלו שצוינו לעיל:

4) הגיבורה בוחרת למות כדי להציל קהילה שלמה, וכדי לא להמיר את דתה. בחינת אגדות אלה חושפת את העובדה, כי דווקא באגדות שעלילתן מתרחשת בימות הרעה ניתן לנשים מקום שלא ניתן להן באגדות יהודיות בזמנים כתיקונם. אגדות אלה מכוננות גיבורות תרתי משמע, החורגות ממעמדן המגדרי המסורתי.

10 דיון על מקור הסיפור "שלוש מתנות" ראו אברמסקי תש"ז-תש"ח, 1277.

11 וראו גם עיוני בסיפור "הנערה והקוזק" – ברי-יצחק 2008.

12 זהו המקרה של מירלה מבריהילוב המשיגה את מפתח בית-הכנסת (ברי-יצחק 1996, 190-192).

הנשים בסיפורים אלה אינן מתפקדות בספירה הפרטית, מקום השמור לנשים בתרבות היהודית, אלא בספירה הציבורית. כפי שראינו, הסיפורים אמנם חושפים את הסכנה הנוראה האורבת לנשים בספירה זו, אך הם חושפים גם את כוחן, יכולתן ותושייתן של אדיל קיקיניש ובנות דמותה, לשמור על המקודש ביותר לחברה המספרת.

גם אם ניתן להניח שבמקורם סופרו סיפורים אלה על-ידי נשים, הטקסטים שהגיעו אלינו הם טקסטים גבריים. מכאן, שאגדות אלה על נשים בימות הרעה, זכו לגושפנקא הגברית של החברה היהודית הפטריארכלית. כינון של גיבורות תרבות דוגמת אדיל קיקיניש, החורגות מגבולות המגדר, בימות הרעה דווקא, אינה ייחודית רק לתרבות היהודית. ימות הרעה הם זמנים שבהם מופר הסדר החברתי על-ידי גורם חיצוני מאיים. בעקבות כך, מתעמעם המערך של כלל הערכים והנורמות, והחברה נאלצת, בלית ברירה, לערוך סדר חדש, שבו עליה לוותר לעיתים על חלק מן הערכים החשובים פחות, כדי לשמור על מה שהוא בבחינת "ייהרג ובל יעבור". כיוון שבימים כאלה הגברים היהודים אינם יכולים למלא את תפקידם המגדרי של שמירה והגנה על הנשים, יצירת גיבורות תרבות כאדיל קיקיניש משרתת בדיוק מטרה זו. אדיל קיקיניש הופכת לגיבורה נערצת, הנכונה לעשות הכול כדי להגן על קהילתה ודתה. מעשיה הופכים ראויים לחיקוי, וכך מובטחת שמירתן של הנשים על הערכים המקודשים ביותר לחברה, בימים שאין ביכולתם של הגברים לעשות כן. בזכות זה נתאפשרה גם השמעתו של הקול הנשי באופן שלא נשמע בימים טובים יותר בקהילה היהודית בפולין.

מראי מקום

אברמסקי, י"ד, תש"ז-תש"ח, "למקור הסיפור 'שלוש מתנות' לי"ל פרץ", הדואר 26, גליון מא, 1277.

באדער, גרשם, 1927, דרייסיג דורות אידען אין פוילען, ניו-יאָרק.

בובר, שלמה, 1895, אנשי שם, קרקא: דפוס י' פישער.

ברייצחק, חיה, 1996, פולין – אגדות ראשית, אתנופואטיקה וקורות אגדיים, תל-אביב: ספרית פועלים.

ברייצחק, חיה, 2003, "מלך פולין יאן III סוביסקי באגדת העם של יהודי פולין", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי 22, 9–24.

ברייצחק, חיה, 2008, "עיון בסיפור הנערה והקוזק", בתוך כוחו של סיפור – ספר יובל של ארכיון הסיפור העממי בישראל, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 59–65.

ברנפלד, שמעון, 1923, ספר הדמעות, ברלין: אשכול.

גורלאנד, ח"י, תשל"ב, לקורות הגזרות על ישראל, ירושלים: קדם.

האנובר, נתן נטע, תשכ"ח, יוון מצולה, ערך ישראל הלפרין (מהדורה מתוקנת), תל-אביב: הקבוץ המאוחד.

חזן-רוקם, גלית, 1996, רקמת חיים – היצירה העממית בספרות חז"ל, תל-אביב: עם עובד.
כהנא, דוד, 1992, בצבת השנאה – יחסי יהודים פולנים לאורך הדורות, ישראל: איגוד יוצאי לבוב והסביבה.

- לימור, אורה, 1993, בין יהודים לנוצרים: יהודים ונוצרים במערב אירופה עד ראשית העת החדשה, יחידה 9: עלילת הדם, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- מנטגן, גרד, 1994, "היווצרותה של הברותא על עלילת הדם", ציון נט, 213-267.
- נוי, דב, 1960, "גבורת ישראל ב'מחתרת'", מחניים נב, 2-8.
- נוי, דב, תשכ"ז, "סיפורי עלילות דם בעדות ישראל", מחניים קי, 32-51.
- סדן, דב, תש"ן, ש"י עולמות י"ב מחקרים בפולקלור, ערך והוסיף אחרית דבר דב נוי, ירושלים: מגנס.
- סוחיסטוב, גבריא, 1860, מצבת קודש למברג: למטפס.
- סנה, שלמה, 1979, הענות והגבורה, תל-אביב: ספריית תרמיל.
- פונקנשטיין, עמוס, 1982, "תעמולה אנטי-יהודית: פאגאנית, נוצרית ומודרנית", זמנים 10, 4-15.
- פינקלשטיין, לעא, 1947, מגילת פוילן – תורה, חסידות און שטייגער-קולטור אין יידישן פוילן, בוענאָס איירעס: צענטראל פֿאַרבאנד פֿון פוילישע יידן אין אַרגעמטינע. פּרץ, י"ל, תשכ"א, כל כתבי, תל-אביב: דביר.
- Balaban, Majer, 1906, *Żydzi Lwowski Na Przełomie XVI i XVII Wieku*, Lwów: Nakładem Funduszu Konkursowego im. H. Wawelberga.
- Bar-Itzhak, Haya, 1993, "Dundes Alan (ed.), The Blood Libel Legend: A Casebook in Anti Semitic Folklore", *American Anthropologist* 95, 1, 176-177.
- Dundes, Alan, 1971, "On Psychology of Legend" in W.D. Hand (ed.), *American Folk Legend – A Symposium*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 21-36.
- Dundes, Alan, 1991, "The Ritual Murder or Blood Libel Legend", in Alan Dundes (ed.), *The Blood Libel Legend*, Madison Wisconsin: University of Wisconsin Press, 336-376.
- Georges, Robert, 1971, "The General Concept of Legend", in W.D. Hand (ed.), *American Folk Legend – A Symposium*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1-13.
- Shultz, Magdalene, 1991, "The Blood Libel: A Motif in the History of Childhood", in Alan Dundes (ed.), *The Blood Libel Legend*, Madison Wisconsin: University of Wisconsin Press, 273-303.